

„Nem súlyed az emberiség!”...

Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

Bonfini egyik informátora, Prospero Caffarelli szentszéki követ Magyarországon

Ismeretes, hogy Bonfini 1486-ban két, görögből készített latin fordítását és négy saját munkáját hozta magával az Ausztriában háborút viselő Mátyás retzi táborába, ajándékolja a király, valamint felesége és fia, Korvin János számára. A saját művek közül a legkorábbi a Beatrix királynénak írt *Symposion*, mely 1484–1485-ben, nyolc hónap alatt keletkezett.¹ Mint Bonfini ennek előszavában írja, nem adta volna ki a kezéből, ha Beatrix testvére, Aragóniai Ferenc, aki látta és ízelítőt kapott belőle, nem sietteti elkészültét. Bonfini felsorolja azokat a barátait is, akik Francesco mellett sürgették a művét. Közülük az első Prospero Caffarelli ascoli püspök, aki „állandóan hirdeti Mátyás fényességét.” Utána következik a recanati származású, minden tudományban jártas kiváló római orvosprofesszor, Bernardo (Bernardus Rhecinensis). Ugyancsak Rómában él Eugenio Condulmaro, a hajdani IV. Jenő pápa unokaöccse, szentszéki scriptor és conchai kardinális. A sort a fermói Giovanni Francesco Angelita, Recanati város titkára zárja, Bonfini munkájának egyetlen hűséges társa.² Itáliában valamennyi barátja – írja Bonfini – állandóan tiszteli, hirdeti és fennen magasztalja Mátyás és Beatrix nevét.³ A magyar uralkodónak és családjának hozott művek, mint tudjuk, Recanati

1 *La rinascita del simposio antico e la corte di Mattia Corvino = Italia e Ungheria all'epoca dell'Umanesimo corviniano*, a cura di Sante GRACIOTTI, Cesare VASOLI, Firenze, Olschki, 1994, 188. Ez a tanulmány *Bonfini Symposionja* című cikkem (ItK, 1981, 511–533) bővebb, átdolgozott változata. A keltezésről és a művek keletkezésének sorrendjéről bővebben l. KULCSÁR Péter, *Bonfini-kéziratok*, MKsz, 1995, 231–234.

2 Vö. Antonius BONFINIS, *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*, ed. Stephanus APRÓ, Bp., Egyetemi nyomda, 1943 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Ævorum), Praefatio, 62.

3 „Quod ne tam cito quidem edendum esse statuissem, nisi Franciscus frater tuus e Pannonia rediens visum et prelibatum opus festinare iupsisset caeterique ad id me amici compulissent imprimisque Prosper Capharellus episcopus Asculanus, claritatis vestrae praedicator assiduus et Berardus Rhecinesis Romae medicinae professor excellentissimus, omni scientiarum genere praeditus, item Eugenius Condulmarius scriptor apostolicus cardinalisque Conchensis olim nepos clarissimus et quam maxime Ioannes Franciscus Angelitas civis Firmanus et Rhecinensium

natiban keletkeztek, ahol 1478-tól fogva Bonfini a főiskola vezetőjeként a humaniorát oktatta. Maguk a kódexek is ott készültek, a Heródiános- és a Hermogenész-fordítást az utoljára említett hűséges barát, Angelita másolta le.⁴ Keveset tudunk róla, a város jegyzőkönyvében 1470-től szerepel a neve. Feltehetőleg neki köszönhető, hogy Bonfini 1478-ban elfogadta a recanati tanári állást. Beatrix királynét valószínűleg személyesen ismerte. Ő lehetett az, aki Recanati város nevében, 1476-ban üdvözölte a Loretón át a magyarországi menegzőre utazó nápolyi királylányt. Bonfini Mátyás udvarából hazatérve is találkozott a recanati titkárral. 1489. július 16-án Recanati küldötteként Angelita Loretóban részt vett egy csodás ördögűzésen, melynek Francesco nevű fiával együtt Bonfini is szemtanúja volt.⁵ A szentszéki scriptorról és a Recanatiból való római orvosról, Bernardóról egyelőre nem rendelkezünk bővebb adatokkal. A Bonfini által elsőként említett barátról, az ascoli püspökről⁶ lényegesen többet tudunk. Prospero Caffarelli (? – 1500. febr. 12.) a Mátyás királyt befolyásolni kívánó szentszéki diplomáciának egy nagy műveltségű, rokonszenves képviselője volt, akit érdemesnek látszik – márcsak Bonfini magyarországi útjának indítékai szempontjából is – bővebben bemutatnunk.

Ascoli, melynek a patrignonei születésű Bonfini városi polgára volt, a középkorban a jelentős püspöki székhelyek közé számított. Püspökei közvetlenül a Szentszék alá tartoztak, ezért a pápák gyakran bízták meg őket diplomáciai feladatokkal.⁷ Ez a szempont figyelembe jöhetett Caffarelli kiválasztásánál is; 1463 végén a humanista II. Pius pápa (Enea Silvio Piccolomini) nevezte ki püspökké.⁸ Diplomáciai tevékenységre műveltsége, okossága, szónoki képességei is alkalmassá tették őt.⁹ Magabiztosan forgolódhatott a legelőkelőbb körökben is, hiszen jeles római patrícius családból származott.¹⁰

secretarius, unicus meorum studiorum comes observatorque fidissimus, qui quidem omnes utriusque serenitatis vestrae nomen in Italia passim colere, praedicare ac adorare non desinunt.” (BONFINIS, *i. m.*, 6, 62.)

4 KULCSÁR, *i. m.*, 232–236.

5 G. F. Angelitáról bővebben lásd KULCSÁR, *i. m.*, 234–236; Giulio AMADIO, *La vita e l'opere di Antonio Bonfini, primo storico della nazione ungherese in generale e di Mattia Corvino in particolare*, Montalto Marche, 1930, 72, 214–219.

6 *La rinascita...*, *i. m.*, 188. és 37. jegyzet.

7 *Regesta pontificum Romanorum*, Vol. 4, *Umbria, Picenum, Marsia*, congressit Paulus Fridolinus KEHR, Berolini, 1909, 148.

8 Conradus EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevi*, 2, Monasterii, Regensberg, 1901, 108.

9 Vö. „...vir genere, doctrina, probitate et eloquentia praestans...” (Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. I. FÓGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, Budapest, 1941 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum), IV, liber 6. 10 (a továbbiakban: RUD).

10 R. ZAPPERI, Caffarelli, *Prospero = Dizionario biografico degli italiani*, 16, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1973, 251–252.

Az olasz–magyar diplomáciai élet forrásai között már 1465 végén találkozunk az ascoli püspökkel. Nem tudjuk azonban, hogy Caffarelliről van-e szó, mivel az ascoli püspöki címet Antonio Boccarelli is használta.¹¹ Az ascoli püspök 1465 végén nápolyi követként Velencében tartózkodott, és az volt a feladata, hogy előmozdítsa a nápolyi király lányának, Eleonórának és Mátyásnak tervbe vett házasságát. Korábban, 1465. február 17-én Velence arról értesítette magyarországi követét, Giovanni Aimót, hogy a nápolyi királyi család házassági kapcsolatot kíván létesíteni Magyarország királyával, és ezért titkára révén puhatolózott a Signoria titkáránál, vajon elvállalná-e a közvetítést. Velence felszólította követét, értesitse erről Mátyást, majd jelentse, hogyan fogadta a hírt a kiszemelt vőlegény.¹² A nápolyi király hivatalos felkérésére Velence május 25-én válaszolt. Ekkor már talán azt is tudta, mit szól Mátyás a tervezett házassághoz. Velencéből azt írják Nápolyba, hogy boldogan vállalják a közvetítést, de egyelőre nem tudnak intézkedni, mert jelenleg nincs követük Magyarországon. Az, aki ott volt – vagyis Aimó –, Mátyás Itáliába küldött követeihez csatlakozva visszatért Velencébe.¹³ Mint tudjuk, ennek a magyar követ-ségnek a vezetője Janus Pannonius volt.

Ugyanez év végén Gerardo Colli milanói követ Velencéből levélben számolt be urának a tervbe vett házasság ügyéről. Értesüléseit nagyrészt az ascoli püspöktől szerezte, aki Ferdinánd nápolyi király követeként azzal a megbízással tartózkodott Velencében, hogy a házasság megkötését elősegítse. Az ascoli püspök elmondta a milanói követnek, hogy miután Mátyás követsége Rómából visszaérkezett Velencébe, emlékeztette a Signoriát arra, hogy beszélje meg a magyar követekkel a házasság tervét. A Signoriától ígéretet is kapott erre. Később azonban a velenceiek mégis azt mondták neki, hogy egyelőre nem hozzák szóba az ügyet a magyarok előtt, mert előbb követük révén akarnak tárgyalni Mátyással. Az ascoli püspök megfogalmazta azt a gyanúját, hogy a Signoria semmit sem intézett a házasság ügyében, és elmondta Collinak, hogy erről urát, a nápolyi királyt is tájékoztatta. Colli a Milanóba írt levélben ezekhez még hozzáteszi, hogy a Signoria valóban nem tárgyalt a magyarokkal a házasságról, mert tudomására jutott, hogy Ferdinánd lánya – akkor még Eleonoráról volt szó – nem szép, márpedig a magyar király a legszebb feleséget akarja magának.¹⁴ Eleonora külleme, mint tudjuk, később nem volt akadály Ercole d'Este ferrarai herceggel kötött házasságának.

Caffarelli életrajzírója az ascoli püspök 1465. évi követségéről nem tud. Diplomáciai működésének kezdetét 1467–1468-ra teszi, amikor még (vagy ismét) a nápolyi király

11 Uo., 252; *Acta vitam Beatricis reginae Hungariae illustrantia: Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*, GEREVICH Tibor és JAKUBOVICH Emil közreműködésével közli BERZEVICZY Albert, Bp., 1914 (*Monumenta Hungariae Historica*, Magyar Történeti Emlékek, Diplomataria, 39), 15, 4. jegyzet.

12 *Acta vitam Beatricis illustrantia*, i. m., 8.

13 Uo., 9.

14 Uo., 15–16.

követeként működik Velencében.¹⁵ Ha azonos Prospero Caffarellivel, akkor Bonfini tőle is szerezhette a Beatrix gyermekkorára és neveltetésére vonatkozó ismereteit.¹⁶ És akkor az is elképzelhető, hogy Mátyás udvarában járva, 1480–1482-ben Caffarelli személyes jó ismerősként üdvözölhette Beatrixt, valamint Giovannit és Francescót, a királyné Budán időző fivéreit.

1480-ban IV. Sixtus pápa küldte Caffarellit követségbe Közép-Európába, azzal a megbízással, hogy eszközölje ki III. Frigyes császár és a magyar király kibékülését. A két uralkodó közti viszály megszűntétől Róma azt várta, hogy lehetségessé válik a török elleni keresztes hadjárat elkezdése, amely azért vált halaszthatatlanul fontossá, mert a török már Otranto előtt állt. Caffarelli először III. Frigyesel tárgyalt, majd onnan a császári követekkel, vagyis a döntőbírának elfogadott György bajor herceg embereivel augusztusban érkezett a Frigyesel éppen háborúban álló Mátyáshoz.¹⁷

Bonfini a *Magyar történetében* Caffarelli diplomáciai tevékenységéről is szól. Elsősorban az ő érdemének tulajdonítja, hogy Mátyás, annak ellenére, hogy Frigyes szándékában nem hitt, a maga részéről megígérte az ellenségeskedés beszüntetését, és így rövid időre szüneteltette a háborút.¹⁸ 1480. november 6-án kelt levelében Mátyás így jellemzi a pápának Caffarellit: „úgy látjuk, hogy az ascoli püspök úr művelt és okos ember, aki igen alkalmas szentségtek ügyeinek intézésére, és igazán állíthatjuk róla, amit üdvözítőnk mondott magáról az evangéliumban: *Tanuljatok tőlem*, mondja, *mivel szelíd és alázatos szívű vagyok*. Ha egy kicsit keményebb volna és nagyobb bátorsággal menne neki a dolognak, vagy ha egy másik, ilyen követet küldene szentségtek, véleményünk szerint jobban használna az ügyeknek, mert – hogy megtudja szentségtek, milyenek is a császár erkölcei – ő minden kísérletet elhárít magától, mikor látja, hogy arra akarják rávenni, ami igazságos.”¹⁹

Caffarelliből, úgy látszik, tényleg hiányzott az a keménység és erőszakosság, amelyet Mátyás szívesen látott volna benne, természetesen csak a császárral szemben. Miután a püspök visszatért Frigyeshez, azzal a szándékkal, hogy további lépéseket tegyen a békekötés érdekében, a császár nem volt hajlandó szóba állni vele, húzta-halogatta kihallga-

15 ZAPPERI, *i. m.*, 252.

16 Ezekről bővebben lásd BONFINIS, *Symposion...*, *i. m.*, 182.

17 ZAPPERI, *i. m.*, 252–253; RUD, IV, 6, 10–14.

18 RUD, IV, 6, 13.

19 „respondemus ... dominum Asculanum videri nobis hominem doctum et prudentem ac optime expertum ad res gerendas sanctitatis vestre; verum id possumus affirmare de illo, quod dicitur in evangelio salvatorem nostrum dixisse de se ipso: Discite, inquit a me, /quia mitis/ sum et humilis corde. Si ipse aliquantulum severior esset et aggredetur rem ipsam animo maiore, ve si alium talem legatum mitteret sanctitas vestra, iudicio nostro melius conduceret istis rebus, quia ut intelligat /sanctitas vestra mores/ imperatoris, /ipse omni conatu/ refugit, quandocumque videt se trahi ad hoc, quod iustum est. (*Mátyás király levelei: Külliúgyi Osztály*, kiad. FRAKNÓI Vilmos, 2, Bp., MTA, 1895, 68.)

tását, s megakadályozták, hogy Caffarelli bejusson hozzá. A követnek rá kellett jönnie, hogy a császár becsapta, üres szavakkal küldte őt ellenfeléhez, és ahogy Mátyás előre megmondta, esze ágában sincs a békén munkálkodnia.²⁰

Ha Mátyás Caffarellinél erélyesebb és aktívabb közvetítőre vágyott, hamarosan megkapta a magáét. 1481 tavaszán Caffarelli mellé a béketárgyalások vezetésére Orso Orsini teanói püspök személyében egy új követet küldött a pápa. Orsiniben megvoltak azok a jellemvonások, melyeket Mátyás Caffarelliben hiányolt. Csakhogy ezek kifejezetten és következtesen – Mátyás legalábbis úgy érezte – a magyar fél ellen irányultak.

A teanói püspök érkezése és működése Mátyás őszinte felháborodását váltotta ki. Egymás után küldi a panaszos leveleket Rómába, amelyekben rosszindulattal, részrehajlással vádolja Orsinit, és kéri a pápát, hívja őt vissza, hagyja meg a békeközvetítést Caffarellinél. Ennek a kieszközlése volt az egyik fő feladata újabb szentszéki követének, ifj. Vitéz Jánosnak is, akit 1481 tavaszán küldött Rómában levő követe, Veronai Gábor mellé.²¹ A király 1481. évi szentszéki levelezése túlnyomórészt az Orsini elleni panaszokból és Caffarelli dicséretéből áll. Mint írja, az ascoli püspöknél senki sem lett volna jobb a békeközvetítésben, akkora szorgalommal és hűséggel végezte feladatát.²² Rómában levő követei mellett Aragóniai Jánost is tájékoztatja Orsini működéséről. Az egyik levélben kéri a kardinálist, hasson oda, hogy „ne arassa le idegen sarló Caffarelli termését,” és dicséri a püspököt hűsége és okossága miatt.²³ IV. Sixtus a Mátyástól felpanaszolt konkrét sérelmekre nem reagált, és külső ráhatással, Caffarelli befolyásával próbálta magyarázni az Orsini elleni indulatokat. Közölte, hogy császári oldalról is bevádolták Orsinit, ami éppenhogy pártatlanságát bizonyítja.²⁴

Ezek után, úgy tűnik fel, IV. Sixtus közbeavatkozása Mátyás számára felért egy arcuicsapással. A pápa nem a gyűlölt Orsinit hívta vissza, ahogy Mátyás annyiszor kérte, hanem azt a Caffarellit, aki a király szerint jól és elfogulatlanul végezte a Szentszéktől kapott feladatát, és akit kedveltek és tiszteltek Magyarországon. 1482 elején Mátyás már Rómába küldi levelét, melyben a Caffarellitől kapottra válaszol, és biztosítja őt szeretetéről.²⁵ Nem habozik Frigyesnek és Orsininek sem tudtára adni, hogy ezután mire számíthatnak. A pápai külpolitika és Caffarelli visszarendelése nagymértékben befolyásolta Mátyás további lépését: 1482 márciusában Magyarország hadat üzent Ausztriának.²⁶ Ezt

20 RUD, IV, 6, 15–16.

21 FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái*, Századok, 1899, 301; *Mátyás király levelei...*, i. m., 131–132.

22 „profecto ea fide et diligentia se hactenus in procuranda pace inter me et praefatum imperatorem gessit, ut eius conditionis homo nemo gerere melius potuisset.” (*Mátyás király levelei...*, i. m., 127–128.)

23 *Uo.*, 129.

24 *Uo.*, 181.

25 *Uo.*, 206–207.

26 *Uo.*, 209.

megelőzően, 1482. február 20-án Mátyás levelet írt Orsininak. Kifejezésre juttatta, hogy a békekötéshez fűzött reményeit végképp feladta, és megírta, ne csodálkozzék a címzett, ha majd ennek megfelelő lépéseiről értesül.²⁷

1482 tavasza után egy ideig nem találkozunk a Szentszéknél Caffarellival, Rómába és a közéletbe csak IV. Sixtus halála (1484. augusztus 12.) után tért vissza. A közbeeső időben püspöki székhelyén egyházfői teendőivel foglalkozott.²⁸ Felújította az ascoli püspöki palotát és székesegyházat (1482),²⁹ és jelentős művészeket foglalkoztatott székhelyén.³⁰ Főpapi hivatását igen komolyan vette, emiatt is dicsérettel emlegeti az utókor.³¹

Caffarelli és Bonfini barátságának alapja a hasonló érdeklődés és műveltség lehetett. A püspök nagyra becsülte az antikvitás emlékeit. 1486-ban alapjaitól kibővítette palotáját, és a homlokzatára egy antik Fortuna-szobrot helyeztetett.³² Tudunk egy gazdag ókorifelirat-gyűjteményéről is.³³ Epigráfiai érdeklődése találkozott a Bonfiniével, akinek ez irányú szakismeretét az egyik kortársa említésre méltónak találta,³⁴ és tanúsítja *Magyar története* is.³⁵ A két barát, az ascoli püspök és az ascoli polgárságú író közös érdeklődése jegyében születhetett meg Bonfini *Ascoli története* című könyve, amelyet a szerző később Beatrixnak ajánlott.

Saját nyilatkozata szerint Bonfini a Beatrixról hallottaktól,³⁶ illetve Mátyás hírnevétől jött lázba („Corvini regis nomine succensus”)³⁷ és indult el Magyarországra. 1481-ben valószínűleg még nem gondolt arra, hogy Mátyás udvarában próbáljon szerencsét. Az évben földet vásárolt Recanatiban,³⁸ s ez valamilyen letelepedési szándékot jelezhet. *Symposionja* 1484 nyarán viszont már készülődésben volt, és akkor már befejezte két görögfordítását is, amelyeket a *Symposionban* Mátyásnak fordított és ajánlott műveiként említ.³⁹ Barátai közül leginkább az elsőként említett Caffarelli kelthette fel az érdeklődését

27 *Uo.*, 208.

28 ZAPPERI, *i. m.*, 253.

29 Pietro CAPPONI, *Memorie storiche della chiesa ascolana e dei vescovi che la governarono*, Ascoli Piceno, 1898, 125.

30 Bővebben l. ZAPPERI, *i. m.*, 254.

31 Francesco Antonio MARUCCI, *Saggio delle cose ascolane*, Teramo, 1766, 344, 347; CAPPONI, *i. m.*, 123.

32 CAPPONI, *i. m.*, 126.

33 ZAPPERI, *i. m.*, 254.

34 Vö. AMADIO, *La vita...*, *i. m.*, 20.

35 KULCSÁR Péter, *Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975, 169.

36 BONFINIS, *Symposion...*, *i. m.*, Praefatio, 1.

37 RUD, IV, 7, 178.

38 *Uo.*, *Introductio*, VI, 1; Tibor KARDOS, *Bonfini, storiografo di Mattia Corvino = Studi e ricerche umanistiche italo-ungheresi*, I, Debrecen, 1967 (Studia Romanica Universitatis Debreciniensis de Ludovico Kossuth nominatae, Series Litteraria, fasc. III), 96.

39 KULCSÁR, *Bonfini-kéziratok...*, *i. m.*, 229.

Magyarország iránt, és feltehetően buzdításában is élen járt. A püspök, mint láttuk, 1481 vége–1482 eleje tájt tért vissza Itáliába, s Bonfini nem sokkal ezután kezdte el Magyarországra hozott műveinek munkálatait. Caffarelli, akitől buzdításokat kapott, 1484 végéig székhelyén tartózkodott, amely csak egy ugrásnyira van Recanatitól. Valószínű, hogy a püspök figyelemmel kísérte a humanista készülődését, és tanácsaival, adataival is segítette munkáját.

Bonfini útikészületeiben Caffarellinak nagyobb szerepe lehetett, mint az Aragóniai ifjakkak, jóllehet a *Symposion* előszavának végén a mű megírásának siettetői közül mindenki más előtt Francesco d’Aragona neve olvasható. Giovanni, a bíboros esztergomi érsek is szerepel a könyvben, az előszó azonban hallgat róla. Tudjuk, hogy az előszó a mű befejezése után készült. A kardinális 1485. október 17-én meghalt,⁴⁰ lehetséges, hogy emiatt hiányzik a neve az előszóból. Beatrix öccse, Francesco 1476-ban nővérével érkezett Magyarországra, és nyolc év távollét után, 1484 nyarán tért vissza hazájába. Bátyjával, az esztergomi érsekkel együtt indult el Budáról. Ascoliban még együtt voltak, három napot töltöttek ott; vendéglátójuk a püspök lehetett. Útjaik azonban Ascoliban szétváltak IV. Sixtus pápa halála miatt, amely esemény a kardinálist sürgősen Rómába szólította. Augusztus 19-én már megérkezett az örök városba, de akkor már szülővárosát, Nápolyt is megjárta. Öccse, Francesco, aki csak augusztus 25-én érkezett haza Nápolyba,⁴¹ Ascoliban vagy Recanatiban akkortájt adhatta áldását Bonfini terveire és műveire. E találkozás idején a *Symposion* egy része (ha nem az egész) már kész volt. Erről tanúskodik az első könyv negyedik bekezdésére vonatkozó, Bonfini által fogalmazott lapszéli bejegyzés: „Franciscus haec legens conlachrymavit.”⁴² A herceg annál a jelenetnél könnyezett, amelyben ő maga beszél Beatrix iránti szeretetéről és hálájáról.

IV. Sixtus halála után Caffarelli visszatért Rómába, 1484 decemberében részt vett a VIII. Ince pápa vezetete konzisztóriumon. Hamarosan új tisztségeket kapott,⁴³ melyek miatt keveset tartózkodott Ascoliban. Rómában minden fontos magyarországi hírről hallhatott, és ezeket bizonyára eljuttatta az oda készülő Bonfinihoz. Számos lehetősége volt arra, hogy barátja számára egyengesse a Magyarországra vezető utat. A diplomatát, akinek az erényei Mátyást Jézusra emlékeztették, nemcsak tisztelték, hanem szerették is Magyarországon. Bizonyosra vehető, hogy a neve a legjobb ajánlólevéllel ért föl Mátyás király elé.

40 Thomas HAFFNER, *Die Bibliothek des Kardinals Giovanni d’Aragona (1456–1485)*, Wiesbaden, Ludwig Reichert, 1997, 22.

41 PAJORIN Klára, *Bonfini Symposionja*, ItK 1981, 62. jegyzet, 519. lapon

42 BONFINIS, *Symposion...*, i. m., Marginalia, 203.

43 Bővebben l. ZAPPERI, i. m., 253.